

3. Demirezen Mechmet (2001) *The Foundations of Communicative Approach and Three of Its Applications*. Journal of Language and Linguistic Studies. Vol.7 No.1 April
4. Kendirbekova Zh.X., (2002) *The Scientific Principles of the Students Pedagogical Process In the Open Ethnic and Cultural and Educational Environment* (following the example of future social teachers) – thesis for an academic degree in pedagogy.

5. Kramsch, Claire J. Context and culture in language teaching. - Oxford : Oxford University Press, 1993
6. McInerney, J., (2001) *Ethnos and Ethnicity in Early Greece*. <http://ccat.sas.upenn.edu/~jmcinern/ethnos.pdf> Retrieved September 19, 2013

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ АУЫЗША СӨЗЖҰМСАМЫНДАҒЫ БҰЙРЫҚ, ТІЛЕК МӘНДІ ҚОЛДАНЫСТАРДЫ ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Сүйерқұл Ботагөз Мырзабайқызы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Филология ғылымдарының докторы, доцент

Лепесбай Гулим Сакенқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
2-курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

Сүйерқұл Ботагөз Мырзабайқызы

Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова
Доктор филологических наук, доцент

Лепесбай Гулим Сакенқызы

Казахский национальный университет имени Ал-Фараби
2-курс магистрант, город Алматы, Казахстан

[DOI: 10.31618/ESU.2413-9335.2019.5.59.36-41](https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2019.5.59.36-41)

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада қазақ тіл білімінің функционалды грамматикасындағы өзекті мәселелердің бірі тілдік модальділік, қазақ тіл біліміндегі модальділік категориясының зерттелуі мәселесі көтеріледі. Қазіргі қазақ ауызша сөзжұмсамындағы бұйрық, тілек мәнді қолданыстарға теоллингвистикалық талдау жасалады. Діни мәтіндердегі бұйрық және тілек реңктерінің құрылымдық сипаттамалары зерттеледі. Діни мәтіндерде жиі кететін қателіктер және олардың жолын бөгеу қажеттігі бұл мақаланың маңыздылығын арттырады. Модальділік категориясы тілдің әмбебап құбылысы болып табылады. Ол тілдің түрлі деңгейлерінде (морфологиялық, синтаксистық және интонация арқылы) көрініс табады.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются актуальные лингвистические проблемы функциональной грамматики казахского языка, а также языковой модуляции и изучение содержания модальности в языковой лингвистике. Был проведен теоретический анализ осмысленного использования порядка в современной казахской устной речи. Структурные характеристики повелительного и изъявительного наклонений рассматриваются в контексте религиозных текстов. Наиболее распространенные ошибки в религиозных текстах и необходимость их предотвращения являются основой данной статьи. Режим модальности стал универсальным явлением языка. Он проявляется на разных уровнях языка (морфологический, синтаксический и через интонацию).

ABSTRACT

One of the topical issues in functional grammar of linguistic school of languages is the problem of language modulation, and the study of modality content in linguistics. Theoretical analysis of meaningful use of word order in modern Kazakh verbal system is being conducted. Structural characteristics of orders and desires are studied in religious texts. Most common mistakes in religious texts and the need to prevent them are the essence of this article. Modality regimen has become a universal phenomenon of language. It is expressed at different levels of language (morphological, syntactic and intonational).

Тірек сөздер: модальділік, бұйрық модальділігі, теоллингвистика, теоллингвистикалық талдау.

Ключевые слова: модальность, повелительная модальность, теоллингвистика, теоллингвистический анализ.

Key words: modality, imperative modality, theolinguistics, theolinguistic analysis.

Функционалды грамматиканың ауқымды бөлігін қамтитын модальділік ұғымы қазіргі тіл білімінде жан-жақты қарастырылып жүр. Ғылыми көзқарастардың көптігінен біртұтас тұжырымды пікір әлі қалыптаса қойған жоқ. Сондықтан, модальділік ұғымының ғылыми тұжырымдары толық шешімін тапты деуге әзірге ертерек. Оның негізгі факторларының бірі осы ұғым

семантикасының алуан түрлі қызметтеріне байланысты.

Модальділік — семантикалық категориясы. Адамға модальді реңктермен сипатталатын эмоциялар тән. Адам баласы ақиқатты танудағы сан түрлі мағыналық реңкті бейнелеу қызметі функционалды грамматиканың негізгі нысанына айналып отыр. Адам бойында сан алуан, рухани

және дене қасиеттері бар. Олардың бәрі оның сөзі арқылы бейнеленеді. Соның ішінде адамның қуану, шаттану, еркелеу, шошу, ашулану, ызалану, күдіктену, күшейту, әсерлеу, құптау, құптамау, қостау, жактырмау, сену, мүмкіндік, қажеттілік, болжалдық, күдік, күмән, іске қосу, амалды істеуге қозғау салу, түрткі болу, ұсыныс жасау, кеңес беру, тілек айту, өтініш ету, жалыну, бұйыру, талап ету, сезімнің алуан түрлі алаңдаулары, уайым, күйзеліс, қуаныш, қасірет, қобалжу, ренжу, әсерлену, мұңаю т.б. сияқты эмоционалдық әлемін сипаттайтын тілдік құралдар модальділік ұғымының аясында қамтылады.

Модальділік ұғымы философия, психология, әдебиеттану, лингвистика ғылымдарының шеңберінде ғана емес, болмыстың барлық мүмкіндіктерін саралап, сипаттайтын мағыналық, мазмұндық қырларға аса бай ұғым ретінде жан-жақты қарастырылады. «Ақиқат немесе жалған», «дәлелденген немесе дәлелденбеген» ұғым мәнін айқындауды негізге алатын семантикалық категория ретінде кең ұғым саналады.

Модальділікпен айтушының (жазушының) ақиқатқа грамматикалық, лексикалық, фразеологиялық, интонациялық құралдарымен бұйыру, талап ету, сендіру, қажеттілікті таныту, растау, болжау, қоштау, күдіктену, мақұлдау немесе теріске шығару, мәжбүрлеу, сенім білдіру мен сенімсіздік таныту семантикасы секілді толып жатқан қызметтер тән. Осы семантиканың мағынасын білдіруде ауызша сөзде интонация, тілдік бірліктер, жазбаша мәтіндерде тыныс белгілер ерекше қызмет атқарады. Интонация, морфологиялық, лексикалық, лексика-грамматикалық, сөзжасамдық, синтаксистік, пунктуациялық белгілер сияқты осы ұғымдардың орталық және шеткері аймағын қамтитын тілдік бірліктер болып саналады.

Модальділікті жүзеге асыру аспектілерін зерттеумен көптеген ғалымдар айналысқан. Сондай тілші ғалымдардың арасында А.В.Бондарко, В.Г.Адмони, Е.В.Пугачева, Д.А.Парамонова және тағы басқаларды атап кетуге болады. Модальділіктің

Модальділік категориясы тілдің әмбебап құбылысы болып табылады. Ол тілдің түрлі деңгейлерінде (морфологиялық, синтаксистық және интонация арқылы) көрініс табады. Модальділікті жүзеге асыру аспектілерін зерттеумен көптеген ғалымдар айналысқан. Сондай тілші ғалымдардың арасында А.В.Бондарко, В.Г.Адмони, Е.В.Пугачева, Д.А.Парамонова және тағы басқаларды атап кетуге болады. Бұйрықты сөйлем туралы еңбектерді қарастыра келе байқағанымыз – қазақ тіл білімінде бұйрықты сөйлем жөніндегі зерттеулер жоқ екендігіне және әлі де толық қарастырылмаған. Қазақ тіліндегі бұйрықты сөйлем жайындағы ең алғаш мағлұматты А.Байтұрсынов бұйрықты сөйлемге анықтама берумен шектелген. Одан кейінгі басқа зерттеулерде оның жасалу жолдары мен интонациясы ғана сөз етіледі. сынды ғалымдардың пікірлері негізге алынады. Қазақ тіліндегі

бұйрықты сөйлем жайындағы ең алғаш мағлұматты Қазақ тіл білімінде бұйрықты сөйлемдерде түрлі модальді реңктер берілетіні туралы кезінде А.Байтұрсынов та жазған. Көрнекті ғалым «модальділік категориясы» деген терминді қолданбағанымен, бұйрықты сөйлемдердегі модальдылық реңктерді анықтап, семантикалық топтарға жіктеп, сипаттайды. «Тіл тағылымы» еңбегінде автор қазіргі қолданыстағы бұйрықты сөйлемдерді «тілекті сөйлемдер» деп атап, мынадай анықтама береді: «Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде; 2) өтініш түрде; 3) ақыл түрде; 4) жай тілек түрде» [1, 298-299 б.]. Бұл тұлғалар – бұйрықты сөйлемдер арқылы берілген көп қырлы модальді реңктер, модальділік категориясының семантикалық мағыналары болып табылады. Кеңестік ғалымдардың ішінде модальдылық категориясын семантикалық категория ретінде зерттеген А.В. Бондарко [4, 136 с.] болатын. Аталған ғалымдар осы мәселе төңірегінде құнды пікірлер мен дәлелдемелер келтіреді. Модальділік категориясы тіл біліміндегі зерттеудің ұзақ уақыт бойы нысаны болып келеді, алайда оның негізгі белгілері, функционалды қасиеттері, типологиялық сипаттамасы және көрсеткіш формаларының семантикасы оны тілдік құрылудың бір бөлінбейтін классына жатқызуға жол бермейді. Ол мағынаның кең шеңберін қамти отырып, оның типологиясын тереңірек зерттеуінде мұқтаждық туып отыр.

Модальділік категориясы тілдің әмбебап құбылысы болып табылады. Ол тілдің түрлі деңгейлерінде (морфологиялық, синтаксистық және интонация арқылы) көрініс табады. Бұл категория күмәнсіз мәтін сипаттамасында да көрініс табады. Модальділікті жүзеге асыру аспектілерін зерттеумен көптеген ғалымдар айналысқан. Сондай тілші ғалымдардың арасында А.В.Бондарко, В.Г.Адмони, Е.В.Пугачева, Д.А.Парамонова және тағы басқаларды атап кетуге болады.

Субъектінің түрлі көзқарасын жіктеуде бұйрықты сөйлемдердің мағынасын бір контексті тірек етіп талдау қажет. Сонда ғана бұйрықты сөйлемдердің жұмсалыу мақсаты толық сипатталады. Қазақ тілі грамматикасы, оның ішінде синтаксис саласы Қазан революциясынан бұрын да зерттелген болатын. Алайда бұл кездегі зерттеулер ғылыми дәрежеге көтеріле алған жоқ. Нақты зерттеудің басталуы, яғни кешенді зерттеу Қазан революциясынан кейінгі уақытта ғана қолға алынды. Түркологиялық ілімнің дамуы және ұлттық кадрларымыздың шыға бастау мұны жеделдете түсті.

Бұйрықты сөйлем туралы еңбектерді қарастыра келе байқағанымыз – қазақ тіл білімінде бұл сөйлем жөніндегі зерттеулер жоқ екендігіне және әлі де толық қарастырылмаған. Қазақ тіліндегі бұйрықты сөйлем жайындағы ең алғаш мағлұматты А.Байтұрсыновтың еңбегінен кездестіреміз. Ол, негізінен алғанда, бұл сөйлемге анықтама берумен шектелген. Одан кейінгі басқа зерттеулерде оның жасалу жолдары мен интонациясы ғана сөз етіледі.

сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай сұраулы, лепті, тілекті жай сөйлемдер деп бөледі. А.Байтұрсынов бұйрықты сөйлемдерді тілекті сөйлемдер деп қарастырған.

1961-1966 жылғы «Қазіргі қазақ тілі синтаксистеріне» бұйрықты сөйлемді профессор М.Балақаев енгізді. Бұйрын сөйлемдер айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдер болып үшке бөлініп, бұйрықты сөйлем лепті сөйлемнің құрамында қарастырылып келді.

Бұйрық сөйлем лепті сөйлем құрамында үш-ақ түрі қамтылып келді. Мысалы: «Қазіргі қазақ тілінде» (1954) бұйыру, ұран, үндей, өсиет, қорқыту сияқты түрлері ғана берілген.

Ғ.Әбухановтың еңбектерінде де бұйрықты сөйлемдерді жеке дара бөліп қарастырмай, лепті сөйлемге енгізеді.

Қазақ тілі мамандарының көпшілігі лепті сөйлемді мақсат мәнді бір сөйлем типі ретінде таниды. Соның өзінде оны біраз авторлар (С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, А.Әбілқасымов, И. Ұйықбаев, Ә.Хасенов) лепті сөйлемнен ажыратпай қарастырады. Ал, М.Балақаев, Т.Қордабаевтың «Қазіргі қазақ тілінде» бұйрықты сөйлемнің тілек, өтініш, сес көрсету, қорқыту, талап, сыпайы бұйыру, т.б. мағыналық түрлерін ажыратып, олардың жасалу жолдарын айқындады.

Бұйрықты сөйлем өріс-талапты білдіреді. Оның өзі көп ретте айтушы эмоциясына ұласып беріледі. Сонымен бірге, бұйрықты сөйлемнің де, кейбір арнаулы лепті сөйлемдердің де негізгі қалыптасу тәсіл-тұлғасы бұйрық райлы етістік болады. Бұдан бұйрықты сөйлем мен жалпы лепті сөйлем тепе-тең деген түсінік тұмауға тиіс. Өйткені бұйрықты сөйлем өріс-талапты білдіру үшін айтылады. Ол мағынасы мен құрылымы жағынан да біркелкі емес, соған сәйкес, әрқашан бір дәрежеде эмоциялы болып келе бермейді деп қарастырып келген Р.Әміровтің «Жай сөйлем синтаксисі» деген кітабында да тұжырымдалған.

Бұйрықты сөйлемдер туралы қазіргі азды-көпті зерттеулерге қарасақ, қызық жайды байқауға болады.

Зерттеушілердің бірі бұйрықты сөйлемнің айтылу мақсатына қарай және сөйлем түрі екенін және оның атының басталуын профессор М.Балақаевтың есімімен байланыстарды, екінші бір зерттеуші әдістемеге қатысты кітабында бұйрықты сөйлемнің 70 жылдардан бері ғана орын алып келе жатқандығын ескертеді. Екеуі де шындық. Демек, қазақ білімінде профессор М.Балақаевтың 1959 жылы орыс тілінде жазылған кітабында қазіргі ұрпақ өкілдеріне бұйрықты сөйлем деген терминді ұсынып, оның сұраулы, хабарлы және лепті сөйлемдерден айырмашылығын ашық көрсетті. Содан кейін мектеп шәкірттерінің де тиісті оқулықтары арқылы сөйлемнің бұл түрімен таныса бастағаны рас.

Талданған тілдік деректерге сүйене отырып, бұйрық рай жұрнақтары арқылы жасалған бұйрықты сөйлемдердің қызметі, модальділікке қатысты көп қырлы қызметі болатынын аңғардық.

Және бұл сөйлемдердің жан-жақты қолданысы тек контексте анықталады деп қорытуға негіз бар.

XX ғасырда ғылымда тілдік модальдылықтың тек негізгі түрлері ғана емес, сонымен қатар оның жүзеге асырылуының ең негізгі формалары, оның грамматикалық көрсеткіштері, оның қызметтері және толық коммуникативті құрылымдардың және сол сияқты тағы басқаларды құрудағы рөлі толықрақ сарапталды және модальдылық түсінігінің өзі күні бүгінге дейін тілдік, квазия тілдік және тіл мағынасына қатысты түрлі салаларды қамтитын бірмағыналы құбылыс емес. Бұл осы күнге дейін модальдық, тілдік мағынаны құрудағы түрлі тілдік тәсілдердің қатысын көрсететін талаптар жүйесі жасалмағандығымен түсіндіріледі. Модальдылық предикатив параметрлерінің бірі ретінде саналады және шақ категориясымен қатар сөйлемнің грамматикалық мағынасын анықтайды. Осы көзқарастың шеңберінде көп теориялар жасалды, алайда осы күнге дейін лингвистикалық модальдылық категориясының шекарасы мен мәртебесі жайлы сұрақ бірдей шешім тапқан емес. Әсіресе неғайбіл модальдылықтың әр түрлі белгілерін сипаттау әрекеттерінде көптеген даулы сұрақтар бар. Осылайша, неғайбіл модальдылығының шекарасының өзі қазіргі ғылымның көзқарасы бойынша онша айқын емес көрсетіледі. Осы күнге дейін неғайбіл модальдық тілдік мағынаны құруда тілдік тәсілдерге анық талаптар жүйесі жасалған жоқ, сондықтан неғайбіл модальдылықты зерттеу маңызды және өзекті болып табылады.

Тіл білімінде бар дәстүрлі пайымдауларға тоқтасақ, В.В.Виноградов модальділікті біршама маңызды конструктивті сипатына жатқызады, сондықтан оның әр сөйлемге тән деген пікір білдіреді. В.В.Виноградов: Сөйлем-іс-жүзінде қоғамдық түсінікте шындықты білдіретіндіктен, сөйлем мазмұнының шындыққа қатысын білдіреді. Осыдан келе біз сөйлем және оның түрлерінің модальділік категориясымен тығыз байланысты деген пайым жасай аламыз. Әр сөйлем маңызды конструктивті сипат модальділік мағынаны қамтиды, яғни шындыққа қатыстығының көрсеткішін қамтиды [5, 58 б.].

Орыс тілінің грамматикасында да осыған ұқсас анықтама берілген: Негізгі сөйлем мазмұнының жалпы грамматикалық мағынасының шындыққа қатысы модальділіктің синтаксистік категорияларында беріледі, сонымен қатар жақ және шақ категориясында да беріледі. Сөйлемнің құрамындағы хабардың шындыққа қатысын біз модальділік деп атай аламыз. Сөйлеуші хабарлайтын жайт реальді, өткенде немесе осы шақта болып жатқан, болашақта орындалатын, біреуден талап етілетін, орындалуына тілек білдіретін немесе жүзеге асыруға мүмкін емес және т.б. ретінде қарастырылуы әбден мүмкін. Сөйлеу мазмұнының әр түрлі шындыққа қатынасының грамматикалық берілуінің формалары модальділік категорияның синтаксистік мәнін құрайды.

Лингвистиканың грамматика саласын терең зерттеушілер модальділік категориясын ең

алдымен реальділік немесе ирреальділікті білдіру деп таниды.

1970 жылы жарық көрген Қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасында субъективті баға беру факторы модальділіктің көрсеткіші ретінде танылды. Мұнда модальділік категориясының екі түрі көрсетілген. Олар: субъективті-модальді мағына және объективті-модальді мағына болып табылады. Осы бөлімнің авторы Н.Ю.Шведова: «Модальділік категориясы тек қана сөйлеушінің айтылған ойға реальділік немесе ирреальділік жағынан қатысымен шектеліп қана қоймайды. Осы категорияда кең көлемде субъективті-бағалау қатынасы да көрінеді» [6, 19 б.].

Кез келген сөйлем арқылы берілген ойда субъективті-модальді мағына болады. Егер объективті-модальді мағына айтылған ойдың шындыққа қатысын білдірсе, субъективті-модальді мағына сөйлеушінің айтылған ойға қатынасын білдіреді

Сөйлемнің грамматикалық анализінің аясын кеңейтуде субъективті-модальді мағынаны жалпы модальділік категориясына енгізу маңызды кезең болып табылады және сөйлемнен айтылған ойға және мәтінге апаратын көпір ретінде қызмет атқарады. Субъективті бағалау модальділігін фразалық модальділік және мәтіндік модальділік деп екіге бөлген жөн. Фразалық модальділік грамматикалық, лексикалық жолмен берілсе, мәтіндік модальділік осы жолдар арқылы берілуде

Сөйлемдегі қимылды білдіретін баяндауыш арқылы сөйлеуші реалді қимылды да, неғайбіл қимылды білдіретіні басқаша айтқанда, сөйлеушінің қимылдың реальды, неғайбілдігі туралы пікірі модальдылық мағынаға жатады. Модальдік мағына деп сөйлемде айтылатын ойдың шындық өмірге қатысы туралы сөйлеушінің пікірі айтылады

Сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындыққа я болмаса болмысқа қатысын модальділік мағынаны білдіретін және парадигмалық тұлғалар жүйесін құрайтын етістің грамматикалық категориясын рай категориясы деп атаймыз.

Рай категориясы етістіктің маңызды бір категорияларының бірі бола тұра, барлық модальділік мағыналарды қамти алмайды. Сонымен қатар сөйлем модальділігі бар. Ол рай категориясымен тығыз байланыста болғанына қарамастан, етістіктің рай категориясының шеңберіне сия бермейді. Мысалы, адам-су, білгіш-сіну, жетім-сіреу, білген-су, жүріңкіре, келгіштеу сияқты сөздер қимылды білдіретін етістіктер ғана емес, сонымен бірге -сы, -сі, -сын, -сін, -сыра, -сіре, -ыңқыра, -іңкіре, -ғышта, -гіште т.б. Осы сияқты қосымшалар қимылға бәлдену, тараштану, бәлсіну, қимылдың қайталануы және оның мардымсыздық, жағымсыздық сипаты, қимылдың күшейтпелі, үдей түсу мәні т.б. сықылды модальділік реңктер білдіреді. Алайда модальділіктің рай арқылы және модаль сөздері арқылы берілуі арасында өз айырмашылықтары мен ерекшеліктері бар. Етістік пен модаль сөздер тіркесе отырып модаль

мағынаны білдіре алады дедік, алайда олар рай категориясының шеңберіне ене алмайды. Біріншіден модальділік реңк тудыратын қосымша сөздерде категориялық сипат жоқ, барлық етістікке жүйелі түрде жалғана алмайды [8, 56 б.].

Екіншіден, олардың көбшілігіне -сы, сі, сын, сындық, ғышта, гіште т.б.) сөзжасамдық қасиеті бар, үшіншіден негізгі етістік пен модаль сөздің көмекші мәнде тіркесуі етістік табиғатында таза грамматикалық категория емес, лексика-грамматикалық құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс. Осы тұрғыдан модальділікті екіге бөліп, рай арқылы берілетін модальділікті объективті модальділік деп, ал арнаулы жеке сөздер арқылы берілетін модальділік субъективті модальділікке жатады.

Етістік білдіретін модальдық мағына реальды, неғайбіл қимылды білдіруіне қарай объективтіб субъективті модальдылық болып екіге бөлінеді. Объективті модальдық реальды қимылды білдіреді. Етістік категорияларының ішінен реальді, неғайбіл қимылды етістіктің рай категориясы білдіреді. Осыдан келіп, модальдық мағына мен рай категориясының байланысы анықталады.

Етістіктің рай категориясы тұлғаларының әрқайсысы әр түрлі модальдық мағына да береді. Өйткені сөйлемде айтылатын ой бірде объективті шындықпен бірдей болса, бірде бірдей болмай шығуы да мүмкін. Соған орай модальдық мағына айтылатын пікірдің ақиқатқа қатынасын не реальді болып, неғайбіл болып көрінеді. Осындай ерекшеліктеріне қарай яғни неғайбіл райлар болып сараланады, реалды-ашық рай, нереальды яғни неғайбіл райлар: бұйрық рай, шартты рай, қалау рай.

Бұйрық рай айтушының басқа біреуді іс-әрекет істеуге түрткі болу, қозғау салу, ұсыныс жасау, кеңес беру, бұйыру, тыйым салу сияқты толып жатқан мағыналық реңктерді білдіреді.

Н.Т.Сауранбаевтың пікірінше бұйрық рай айтушы, тыңдаушы және бөгде де қатысты деп саналады. Әдетте бұйрық райдың I жағы қалау райға жатады. Алайда бұл мағыналық жағынан жүйелі болса да, грамматикалық жақтан қате деп саналады. Өйткені қалау райдың I жағының ерекше формалары бар және қалау райдың I жағы I жақ жіктік есімдігін қажет етеді. Бұйрық райдың II, III жағы болғанда, I жағы болмауы логикалық жағынан да мүмкін емес. Бұйрық райдың I жағы істің, әрекеттің, қимылдың сөйлеушінің өзіне арналғандығын көрсетеді [7, 19 б.].

Қазіргі қазақ тіл білімінде бұйрық райдың үш жағының бар екендігі дәлелденді. Өйткені бұйрық рай тек қана үнемі бір жақта емес, үш жақта да бұйрықты мағынада қолданыла бермейді. Сондықтан оларды әртүрлі грамматикалық категорияларға жатқызу дұрыс емес.

Бұйрық рай айтушының тыңдаушыға немесе тыңдаушы арқылы бөгде адамға бұйыруы немесе сұрауын білдіретін және белгілі қосымшалар арқылы берілетін рай түрі. Бұйрық райдың ең негізгі мағынасы-бұйыру мағынасы болып табылады [2, 65 б.].

Модальділік семантикасы белгілі статистикалық көрсеткіштермен атап шек қоюға болмайды. Сөйлемдегі модальдылық семантикалық мазмұндық тұтастықты біртін білдіретін нәрсе айтушының ақиқат болмысқа және оның (айтушының) сөздің мазмұнына, қатынасына қарай беріледі.

Модальдылық орталық өріске және кіші микроөрістерге бөліп қарастырылады. Модальдылық макроөрісінің өзін ішкі/сыртқысына қарай микроөрістерге бөлінеді. Олардың өзіне тән – лексикалық, фонетикалық-интонациялық, лексикко-грамматикалық тілдік амал-тәсілдері болады. Кез келген айтушының сөзінде осы ұғымның мәнділік сипатының астары талай мағыналық реңктерге ие.

Модальдылықтың бірінші деңгейі модальдылық екінші деңгейінің мағынасын сақтайды, яғни олар талап ету мен жоққа да шығарып отыруы жиі ұшырасады. Мысалы: *Мен бәрін түсінемін. Мен түсінбеймін. Сен естисің бе? Сен естімейсің бе? Айт! Айтпа!* Олардың әрқайсысында 3 сатысының семантикасы да беріліп тұрады, айтушы сөзінде шындықтың реалды/иреалды мүмкіндіктері де жиі байқалады. Ол мені таныды. Ол мені көрсе ғой. Ол құжатты тапқан жоқ, Ол құжатты таппас еді.

Кейде айтушының сөйлеу жағдайында сөйлеуші бұйрық беру мағынасынан иреалды модальдылықты бұйрық беруге қатыссыз айтылады. Қонақтарға алғысымызды білдірейік. Айтушының сөзінде (бұйрық беруден басқа) 4 деңгейдің өрісін құрайтын актуалды (оқиға, хабар, белгілер), сонымен бірге әлуетті (мүмкіндік, ниет, пиғыл, қажеттілік) актуалды мағыналық-мазмұндық тұтастығы кездесіп отырады. Мысалы: Олар айтты – Олар айтатын еді. Оларға айту керек еді.

Бұйрық беру әлуеттілік өрісін беруде мағызды орынға ие болады. Маған айтып кет. Ол маған айтып кетсін.

Жалпы түркі тектес халықтардың тіл біліміне арналған салалық зерттеулерінде модальдылық категориясы туралы ақпарат молынан ұшырасады. Қазақ тіл ғылымында айтушының қолданысындағы сан қырлы модальдық реңк мәндеріне көңіл аударған профессор Қ.Жұбанов болатын [8, 158 б.]. Осы мәселе қарастырылған ғылыми зерттеулер, пікірлер көптеп кездеседі.

Модальдылықты құрылымдық және функционалдық тұрғыдан зерттеген Л.С. Дүйсенбекованың зерттеу еңбектерін айта аламыз [9, 22 б.]. Осы категорияның мағыналық реңктерін өрістерге бөліп топтастырған С.Құлманов болатын [10, 108 б.]. Контексттегі бұйрықты сөйлемдердің модальді реңкі үнемі контекстік семантика ерекшелігіне сәйкес құбылып отырады. Тіпті бұйрық берудің өзінде астарлы модальді реңк болады. Айтушының сөзінде хабарлау, сұрау, бұйрық, растау, жоққа шығару секілді негізгі мақсатты коммуникативтік ойлары анық түрде емес, алуан түрлі субъективтік модальдылықтың элементтерімен күрделеніп келеді, бұл ұлттың

менталитеті мен танымына тікелей қатысты болады.

Және модальді реңк сол күдіктің расталуымен бекітілген. С.С.Ваулина «Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв)» деген еңбегінде модальді категориясын жасайтын амалдардың дамуын сөз ете отырып, рай категориясы арқылы жасалғанда, үнемі контекстік салыстыру қажет деп түйіндейді. Автор бұл амалдардың қызметі семантикалық жақтан өсетіндігін орынды ескереді [11, 35 б.].

Контекстен тыс қолданылған бұйрықты сөйлемдерге назар аударсақ, субъектінің бұйыра айту, екінші бір субъектіні іске қосу қызметі көзге түседі. Ал контексте, семантикалық шеңбер аясында талдасақ, бұйрықты сөйлемдердің әр түрлі модальді реңкті жеткізуге тірек болатынын, қызметінің көп қырлылығын байқаймыз. Бір ескеретіні – бұл сөйлемдерге де қажеттісі контекст.

Нақты мысалдарға сүйенсек, төмендегі сөйлемді тек шартты түрде бұйрықты сөйлем деп қабылдаймыз. Ал басқа сөйлемдермен шектестіре, мағыналық байланыста қарасақ, «сенімді» көзқарасты суреттеген модальді сөйлем көрсеткіші деп бағалауға негіз бар. Мысалы: *Көк дәптердің жайы осы, апа. Мен байқамаған жайлар, танымайтын кісі аттары болса, өзіңнен сұрап аламын ғой. Сен бәрін де білесің, ұмытқан жоқсың. Ол жылдары үш баланы бірін арқаға салып, бірін ауызға тістеп өсірген адам қайдан ұмытсын* (С.Бердіқұлов). Контексттегі модальді реңк «*Сен бәрін де білесің, ұмытқан жоқсың*» сөйлемдері арқылы ашылса, осы сөйлемге ілесе айтылған «*Ол жылдары үш баланы бірін арқаға салып, бірін ауызға тістеп өсірген адам қайдан ұмытсын*» сөйлемі алдыңғы сөйлемдегі модальді реңкті бекіту, үстемелеу, күшейту қызметін атқарған. Мұнда, әсіресе, «*қайдан ұмытсын*» болымды реңкті күшейтетін құрылымдарды даралай айту қажет. Сол арқылы субъектінің сенімі дараланады.

Төмендегі мысалда бұйрық мәндегі формалар бұйыру, талап ету модальді реңктерін айқындауға тірек болған. Мысалы: *Арамың сол – Бөжей маған қақпан құрғанын қойсын! Біреудің сыртын бетке ұстап жүріп, маған оқ атқанын қойсын! Енді осыдан қоймайтын болса, ағаш оғын аямасын, тегіс атсын! Бірақ қашан айттың демесін!* (М.Әуезов). Бұл контексте бұйрықты сөйлемдердің үстемелене қолданылуы модальді реңкті тереңдетіп, бұйыру, талап етудің салмағын, субъекті аралық наразылықтың астарлы бояуын күшейтеді. Мұндай қолданыстарды жандандыру интонация бірліктерінің қызметімен ұштасады. Мағыналық байланыстағы бұйрықты сөйлемдердің қызметі дербестенген сайын бір тұлғамен жасалса да, іштей салыстыра қарасақ, айтылу ырғағы, атқаратын функциясы бір-бірінен дараланады. Мысалы, келтірілген үзіндіде бұйрықты сөйлемдер арасындағы кідіріс азайып, ерекше жылдамдықпен және фразалық екпін бәсеңдеп, барлық күш басқы позициядағы сөйлем мүшелеріне түсіріле айтылады. Интонация компоненттерінің активтендіруі арқылы бұйрықты сөйлемдердің

қолданыстағы мақсаты дәл айқындалып, субъекті көзқарасын өз нақышымен жеткізуге мүмкіндік туады. Ойымызды бұйрықты сөйлемдердің интонациясына талдау жасаған М.Базарбаева пікірімен бекітуге болады: «Бұйрықты сөйлемді интонациялық айырмашылықтарына қарай екіге бөлуге болады. Олардың біріншісі – орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын катал бұйрық болса, екіншісі – тілек, қалау не сыпайы түрде айтылған бұйрық. ...Катал бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігіне оның көбінесе жоғары тонмен басталып, соңына қарай бәсеңдеуін, ал сыпайы түрде айтылған бұйрықты сөйлемнің ерекшелігіне біркелкі, орташа тоналды деңгейде айтылуын жатқызуға болады» [2, 65-66 б.].

Л. Дүйсенбекова «Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы» атты зерттеуінде бұйрық райлы формалардың осындай жан-жақты қызметі мен семантикасына назар аударып: «Коммуникативті актінің ішкі ерекшеліктерін білмейінше, бұйрық рай категориясының парадигмасын жасау, оның қолданыстағы ерекшеліктерін толық ашу мүмкін емес», - деп орынды сипаттайды [3, 47 б.].

Қорыта айтқанда, талданған тілдік деректерге сүйене отырып, бұйрық рай жұрнақтары арқылы жасалған бұйрықты сөйлемдердің қызметі, модальділікке қатысты көп қырлы қызметі болатынын аңғардық. Және бұл сөйлемдердің жан-жақты қолданысы тек контексте анықталады деп қорытуға негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы // Алматы: Ана тілі, 1993. – 301 б.
2. Базарбаева М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері // Алматы: Комплекс, 2002. – 202 б.
3. Дүйсенбекова Л. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы // Алматы: Айкос, 1999. – 111 б.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика // – Ленинград: Наука, 1984. – 136 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык // – Москва: АН ССР, 1972. – 58 с.
6. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: АН ССР, 1960. – 19 с.
7. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі оқулықтарын жазудағы және теориялық негіздеудегі қызметі // – Павлодар: 2010. – 19 б.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер // – Алматы, 1966. – 341 б.
9. Дүйсенбекова Л.С. Функционально-семантический аспект категории повелительного наклонения в казахском языке: автореферат. ...канд. филол. наук. – Алматы, 1993. – 21 с.
10. Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғылым. Канд. ...автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 34 б.
11. Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв). Автореферат. Ленинград, 1991. – 38 с.

УДК 81-25

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО УРОВНЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МАГИСТРАНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ УВО

Романова А.М.

*Доцент Кандидат педагогических наук
Кафедра межкультурной коммуникации и технического перевода
Белорусский государственный технологический университет*

FORMATION OF PROFESSIONALLY-ORIENTED LEVEL OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF MASTER STUDENTS OF NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Romanova A.M.

*Associate Professor PhD in Pedagogics
Department of Intercultural Communication and Technical Translation
Belarusian State Technological University
[DOI: 10.31618/ESU.2413-9335.2019.5.59.41-45](https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2019.5.59.41-45)*

Обучение переводу научной и технической литературы в неязыковом вузе практико-ориентировано и предполагает овладение различными стратегиями перевода, научным стилем и логической последовательностью изложения сложного материала, достижением полноты изложения при отсутствии непосредственного контакта с получателем речи, терминологией на иностранном языке и обновление этого знания в свете изменения норм речи в стране носителей языка.

Teaching translation of scientific and technical literature in non-philological university is practice-oriented and involves the mastery of different strategies of translation, scientific style and logical sequence of presentation of complex material, achieving completeness in the absence of direct contact with the recipient of the speech, terminology in a foreign language, and knowledge update in light of changing norms of speech in the country of native speakers.

Введение. Задача преподавания иностранного языка в магистратуре состоит в том, чтобы развить

у слушателей устойчивые основы владения профессиональным языком, а также дать понимание и